

<https://doi.org/10.62837/2024.2.343>

QULİYEVA ÇİNARƏ

Bakı Dövlət Universiteti,
Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi,
Bakı 1148, magistrant
quliyevasinare@gamil.com (+994703340006)

MUSA ADİLOVUN TƏDQİQATLARINDA LÜĞƏTÇİLİK

Açar sözlər: *termin, Musa Adilov, lüğət, dilçilik*

Key words: *term, Musa Adilov, dictionary, linguistics*

Ключевые слова: *срок, Муса Адиллов, словарь, лингвистика.*

Dilçilik elmi ta qədim dövrlərdən müasir dövrümüzə qədər zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Onun müxtəlif sahələri-lüğətçilik, tətbiqi dilçilik, leksikologiya, dialektologiya, koqnitiv dilçilik, üslubiyyat və s. sahələr tədqiqata cəlb olunmuş, bu məqsədlə xeyli əsərlər, dissertasiyalar, məqalələr, dərsliklər və dərs vəsaitləri ərsəyə gəlmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra başqa elm sahələri kimi dilçilik elminin terminoloji sistemi görkəmli dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır. Toplanmış materiallar məşhur dilçilik lüğətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, dildə hər bir terminoloji sistemin uzunmüddətli inkişaf dövrü müvafiq elm sahələrinin tərəqqisi, onların nəzəri səviyyəsi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, hər hansısa bir dili tədqiq edən zaman görə bilərik ki, dilin lüğət tərkibində olduğu kimi, terminologiyada da təkmilləşmə və zənginləşmə baxımından müəyyən dərəcədə dəyişikliklər özünü büruzə verir. Məsələn, Sovet hakimiyyəti zamanı istifadə edilən bir sıra ərəb-fars mənşəli dilçilik terminləri müəyyən müddət sonra Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları əsasında söz yaradıcılığı vasitələrinin köməyi ilə formalaşan yeni terminlərlə, həmçinin rus dilindən və bu dilin vasitəsi ilə digər dillərdən götürülən terminlərlə əvəz olundu.

N.A.Baskakov qeyd edirdi ki: “İstənilən dilin leksikasının terminlərlə zənginləşməsi bütün zamanların və xalqların elmi və bədii kəşfləri ilə əlaqədar olaraq mövcud olmuşdur”. (2,45)

Azərbaycanda möhkəm dilçilik ənənələri meydana gəldiyi bir dövrdə Musa Adilov, Zəmfira Verdiyeva və Firəngiz Ağayevanın birgə qələmə aldığı “İzahlı dilçilik terminlər lüğəti” lüğətçiliyin inkişafına töhfə vermişdir. Lüğət ilk dəfə 1989-cu ildə çap edilmişdir. Əsər görkəmli dilçi-alim Musa Adilovun 90 illiyi münasibəti ilə 2020-ci ildə yenidən nəşr olunmuşdur. Doğrudur, “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” nə qədər ölkəmizdə bir sıra dilçilik terminləri lüğəti hazırlanıb, çapdan çıxmışdır. Həmin lüğətlərə 1039-cu ildə nəşr olunan D.Quliyevin “Rusca-Azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti” ini, Ə.Fərəcovun “Müasir dilçilik lüğəti” ini, Q.Məşədiyev və A.Əfəndizadənin “Azərbaycanca və rusca terminlər

lüğəti” və digərlərini buna nümunə göstərmək mümkündür. Ancaq qeyd olunan lüğətlər müasir dövrün inkişaf səviyyəsindən müəyyən qədər geri qalıb, çox az sayda termini özündə birləşdirirdi. Lakin “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” bu işdə xeyli fərqlənmişdir. Şübhəsiz ki, burada mövcud olan dəyişikliklər lüğətin sözlüyünə, terminlərin əksəriyyətinə öz təsirini göstərmiş onların yenidən hazırlanmasına, həmin söz və ifadələrin bugünkü dövr oxucuları üçün faydalı olmasına səbəb olmuşdur.

M.Qasımovun qələmə aldığı “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları” əsərində dilimizdə mövcud olan terminlər nəzəri cəhətdən əsaslandırılaraq tarixi aspektdən, sovet hakimiyyətinin ünsürlərinin təsiri altında təqdim olunmuşdur. Bu da istifadə edilən terminlər sisteminin məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur.

B.Cəfərovanın “Terminoloji lüğətçilik məsələləri” əsərində dövrümüz üçün aktual olan bir sıra terminlər haqqında məlumat vermişdir. Amma bu əsərdə göstərilən termin nümunələrinə diqqət yetirdikdə Musa Adilov və digər müəlliflərdən fərqli olaraq burada terminlərin tam fərqli prinsip əsasında sadalandığını görmək mümkündür.

“1. Təqdim edilən dillərin sayına görə – birdilli, ikidilli, çoxdilli.

2. Terminlərin sayına və izahına görə izahlı və ensiklopedik.

3. Təqdim olunan sahə və bilik sahələrinə görə müəyyən sahə və ixtisasına aid darsahəli, çoxsahəli terminoloji lüğətlər”. (17,36)

Dillə və onun icra etdiyi funksiya ilə əlaqədar formalaşmış anlayışlar, habelə dilçilik terminlərinin məcmusu uzun və çoxəsrlik tarixi olan dilçilik elminin bir sıra sahələri ilə yanaşı nəzəri dilçiliklə əlaqədar bir çox məsələləri gerçəkləşdirir və şərh edir. Həmin dilçilik terminləri dil haqqında elimin ta qədim dövrlərinə gedib çıxan təşəkkül dövründən yaranmağa başlayıb daha da təkmilləşərək terminoloji sistemi yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Lakin terminoloji sistemin hazırkı inkişaf səviyyəsinə çatana qədər keçdiyi yol mürəkkəbliyi ilə seçilir.

Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayevanın “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə müəlliflərin dil haqqında düşüncələri, elmi axtarışları, dillə əlaqədar olan bir sıra məsələlərin dərinlən öyrənilməsi, irəli sürülən müxtəlif ideya və fikirlər dilimizin terminoloji sisteminin formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Elmi inkişafın nəticəsində dilin terminoloji sistemi daha da dəqiqləşərək yeni terminlərlə ifadə olunmağa başlanmışdır. Bununla bağlı olaraq Sayalı Sadıqova və Şəbnəm Həsənli Qəribova “Azərbaycanca türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə yazırdılar:

“Tarixi proseslə bağlı işlənən ərəb-fars mənşəli dilçilik terminləri lisaniiyyat-dilşünaslıq-dilçilik, qramer-qrammatika, sərf-şəkliyyat-morfologiya, damar-kök, müfrəd-tək, eləcə də şəkliyyat, məful, məfukli-ileyhə, məfuli-bə, məfuli-fiyə, ismi təxsir, zəmir və s. kimi terminlər yeni terminlərlə əvəz olunmuşdur”. (16,4)

Elmi anlayışların daha konkret sözlərlə ifadəsi onların funksiyalarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilində yaranan bütün dilçilik terminləri dilin söz xəzinəsinə, xüsusilə də dildaxili faktların roluna əsaslanırdı.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” digər terminoloji lüğətlərin formalaşmasında əsas mənbəyə çevrildi. Beləliklə yeni əsrdən müxtəlif termin lüğətləri çap olunmağa

başladı. Onlardan biri də 2000-ci ildə Cəmilə Rüstəмова, Rüşət Rüstəmov, Əsgər Rəsulovun tərtib etdiyi terminlər lüğəti idi. Bu lüğətdə 800 terminin 3 dildə, yəni türkcə, azərbaycanca və rusca qarşılığı əks olunmuşdu. Musa Adilov və digər müəlliflərin lüğətindən fərqli olaraq burada bütün terminlərin izahına yer verilməmişdir.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə məqsədə uyğun olaraq terminlərin mənalarının izahında sadə, anlaşıqlı və dəqiq izaha üstünlük verilirdi.

Lüğətin terminologiyasının mühüm hissəsini Azərbaycan dili ilə yanaşı bir çox türk dillərində ortaq olan terminlərin izahı təşkil edirdi. Məsələn: ahəng qanunu, heca, vurğu, isim, sifət, feil və s.

Müəlliflərin terminləri adlandırması zamanı sözlərin ilkin mənalarının qorunmasına diqqət etməsi zəruriliyi xüsusi maraq doğurur. Bu da lüğətin terminologiyasının müəyyənləşməsinə imkan yaradır.

Tarixi inkişafın müəyyən qanunauyğunluqlarını daxilində qoruyub saxlayan dilimiz müxtəlif mənbələrdən götürülmüş terminlər hesabına daha da zənginləşib, inkişaf etmişdir. Elmin, texnikanın, ölkələrarası inteqrasiyanın təsiri Musa Adilov və digər müəlliflərin birgə ərsəyə gətirdiyi lüğətin terminoloji sisteminə də öz təsirini göstərmişdir. Beynəlmiləl səciyyəli, məhdud dairədə deyil, beynəlxalq səviyyədə istifadə edilən terminlər lüğətin əsas söz ehtiyatına çevrilmişdir. Beynəlmiləl səciyyəli alınma terminlərin bir hissəsi həmçinin ədəbi dilin normativləşməsinə gətirib çıxartmışdır.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” nə diqqət yetirsək görə bilərik ki, son illərdə dilimizə axın edən, dilimizin terminoloji qatında saf-çürük edilmədən lüğət tərkibimizə, hətta ədəbi dilimizə daxil olan istər Avropa, istər türk dillərindən götürülən terminlər bu lüğətin mühüm hissəsini təşkil edir və beynəlmiləl terminlər çoxluğu ilə səciyyələnir. Burada terminlər yalnız elmi üslubu əhatə etmir, istər bədii, istər rəsmi-ışgüzar, istərsə də məişət üslubuna əsaslanır.

Mənşəcə müxtəlif olan beynəlmiləl terminlər ingilis, latın, yunan, alman, fransız dillərindən olan terminlərin dilimizə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Həmin terminlər izah olunarkən oxşar mənalara malik sinonim terminlərdən də istifadə edilmişdir.

Müəlliflərin birlikdə hazırladığı bu lüğətdə bütün terminlər latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası sırasıyla təqdim olunmuşdur, ancaq bəzi terminlər baş söz kimi göstərilmişdir. Həmçinin əsas maddədə mövzuyla bağlı terminlər daxili əlifba sırası ilə düzülmüşdür.

Bildiyimiz kimi elmin inkişafı nəticəsində bir sıra sözlər dəyişikliyə məruz qalır və sıradan çıxır. 50-ci illərdən başlayaraq öz aktuallığını qoruyub saxlamış bütün terminlərə “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə geniş şəkildə yer verilir.

Lüğətdə həmçinin əksini tapan bütün sözlər özünə xas müasir mənə və formaları ilə birgə şərh olunmuşdur. Tərif göstərilən hər hansısa bir termin onu elmi biliyin bir elementi kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Müəyyən dərəcədə normativlik prinsipi əsasında qələmə alınan bu əsər sözlərin bütün mənalarını, mənə incəliklərini göstərməyi, müəyyən bir sözün işlənmə

dairəsinin hüdudunu müəyyənləşdirməyi, fərqli-fərqli məxəzlərdən götürülən sitat və nümunələrlə bu işi ustalıqla reallaşdırır.

Lüğətdə əks olunan terminlərin konseptual paradiqmasında bir tərəfdən Musa Adilov və digər müəlliflərin elmi təcrübəsi, zəngin ədəbiyyat nümunələri, digər tərəfdən də bu nümunələrdən düzgün istifadə bacarığı dayanır.

Həmçinin əsərdə dublet terminlər, arxaikləşmiş bəzi terminlər lüğətin sonunda yerləşən “əlavə” adlı hissədə təqdim olunur.

Lüğətdə istifadə edilən terminlərin seçilməsində kütləvi elmi ədəbiyyat, klassik və müasir dövr ədəbiyyat nümunələri mühüm rol oynamışdır.

Müəlliflər, xüsusi ilə də görkəmli dilçi Musa Adilov dubletləri bir neçə qrupa ayırır, həmçinin dublet terminlər anlayışından bəhs edən zaman ərəb, fars, rus və digər dillərdən götürülmüş nümunələrə əsaslanır.

Lüğət möhkəm dilçilik ənənələri əsasında hazırlanmışdır. Habelə tədqiqatçılar dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlərə toxunmuş, öz fərdi təcrübələrinə əsasən müxtəlif mürəkkəb məsələlərin geniş izahını vermişlər. Terminləri seçən zaman onun dilçilikdə oynadığı mühüm rola və əhatə dairəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Hər hansısa müasir dilin terminlərinin ən məhsuldar yaradıcılıq üsullarından biri olan morfoloji üsul tarixən terminoloji sistemin zəngəlməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə formalaşan bu üsula Musa Adilov və digər müəlliflərin lüğətindəki termin nümunələri içərisində asanlıqla təsadüf etmək mümkündür. Məsələn: motivləşmə, vurğu, paralelizm, relevantlıq, valentlik, sadələşmə, neytrallaşma və s.

Lakin termin yaradıcılığında iki və ya daha çox sözün birləşməsi nəticəsində meydana gələn həm mürəkkəb, həm də söz birləşməsi formasında elmi məzmunu malik olan söz və ifadələrə təsadüf etmək mümkündür. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə də mürəkkəb terminlərlə qarşılaşa bilərik. Məsələn: Nağılbaşı, leksik-qrammatik, nəfəsvermə, picin-inqiliş və başqaları. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cür mürəkkəb terminlər leksik-sintaktik və ya morfoloji-sintaktik üsullar hesabına formalaşır.

Milli və alınma sözlər hesabına dilimizdə mövcud olan terminologiyanın əsasını təşkil edən söz birləşməsi formasında terminlər də əsərdə çoxluğu ilə seçilir. Məsələn: Moskva dilçilik məktəbi, nitqin funksiyaları, motivləşdirilmiş ad, Peterburq dilçilik məktəbi, süni dillər və s.

Əsərdə təqdim olunan nümunələrin çoxu Azərbaycan dilindən götürülsə də, bəzən Rus-Avropa dillərindən də müxtəlif nümunələr təqdim edilmişdir. Hətta ümumi dilçilikdə istifadə edilən terminlərin xeyli hissəsi Hind-Avropa dilçiliyinin materialları vasitəsilə şərh olunmuşdur.

Dilçiliyin bir sıra sahələri, onların tədqiqat obyektlərindən də bu lüğətdə geniş formada bəhs olunmuşdur.

“Komparativ dilçilik-Qohum dillərin müqayisəli-tarixi tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi. Kontrastiv dilçilik-Tipologiya və mənşə cəhətdən müxtəlif dillərin fərqli xüsusiyyətlərini öyrənən dilçilik sahəsi.” (2,107)

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndəki bir sıra terminlər nitq fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq fərqli formada təsnif edilmişdir. Burada qeyd etdiyimiz nitq fəaliyyətinin nitq situasiyası, nitq kommunikasiyası, nitq aktı, nitq mədəniyyəti, nitq ekspressivliyi, nitqin bədiiliyi, nitq zənciri və. kimi anlayışlar dilçilik problemləri ilə əlaqədar formada və ona əsaslanan şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Lüğətdə ənənəvi metodlar, dilçilik elminin çətinlikləri, modelləşdirmə metodikası, müxtəlif lüğətlərdən ustalıqla istifadə bacarığı, terminlərin düzgün mənimsənilməsi və s. kimi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan hərtərəfli şəkildə müəyyənəşdirilmişdir.

Burada həmçinin, dilçilik üçün əhəmiyyət kəsb edən danışq səsləri, söz, söz birləşməsi, cümlə, cümlə üzvləri, mətn və başqa önəmli anlayışların izahına xüsusi yer verilmişdir.

Müasir dövrə xas olan elmi-texniki inqilab nəticəsində bir sıra elm sahələrində inteqrasiya və diferensiasiya hadisələrinə geniş ölçüdə təsadüf edilməyə başlandı. Bunun nəticəsində dilçilik elmi müxtəlif sahələrə parçalandı. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə şərhli göstərilən bu dilçilik sahələrinin siyahısı bu cürdür: semiotika və ya semiotik dilçilik, dilçilik poetikası, dilçilik statistikas, zooloji dilçilik və ya zoolinqvistika, qrammatologiya, fonologiya, etnolinqvistik dilçilik, riyazi dilçilik, yer dilçiliyi və ya geneolinqvistika, qlottoxronologiya, mühəndis dilçiliyi, patolinq-vistika, neyrolinqvistika və s.

Göründüyü qədərli ilə bu kitab dil hadisələrinin, dil faktlarının, dilçilik sahələrinin öyrənilməsi üçün uğurlu lüğət vəsaiti hesab oluna bilər.

Əsərdə struktur dilçilik, struktur termini, struktur dilçilik məktəbləri haqqında da ətraflı məlumat təsadüf olunur. Burada struktur dilçiliyin yaranmasında əvəzsiz xidmətlərə malik olan Ferdinand de Sössürün müddəalarının bir neçəsinin şərhli ilə də qarşılaşmaq mümkündür.

“Dil formadır, substansiya deyildir”. (2,473)

Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsərindəki dilçilik ideyalarının əsasında formalaşan Praha funksional dilçiliyi, Amerika deskriptiv dilçiliyi və Danimarka (Kopenhagen) qlossematika dilçilik məktəblərinin, həmçinin həmin məktəblərin nümayəndələrinin haqqında xeyli sayda məlumat və izahı lüğətdə görmək mümkündür.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Musa Adilovun və digər müəlliflərin ərsəyə gətirdiyi bu kitabın əsas mənbəyi kimi rus sovet dilçiliyi ədəbiyyatı nümunələrinin təfsirinə burada rast gəlmək mümkündür.

Kitab Rusiyada təsadüf olunan Kazan və Moskva dilçilik məktəbləri və onların nümayəndələrinin haqqında əsaslı məlumat verir. Burada göstərilir ki, Qazan dilçilik məktəbi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İ. A.Boduen de Kurtene tərəfindən yaradılmışdır. Boduen de Kurtenenin ideyalarının digər dilçilik məktəbi nümayəndələrindən, xüsusilə də “gənc qrammatiklərdən” fərqləndiyi qeyd edilir.

Moskva dilçilik məktəbinin banisi F.F. Fortunatovun da elmi fəaliyyəti haqqında lüğətdə xeyli məlumat əldə etmək mümkündür.

“Fortunatovun tədqiqat metodologiyası materializmi, tarixiliyi və sosiogizmi ilə səciyyələnir. O, dilin formal baxımdan və məna (məzmun, anlam) baxımdan öyrənilməsini fərqləndirirdi”. (2,348)

Lüğət yalnız dilçiliyin keçmişdən günümüzdə qədər gələn məsələlərini, hadisələrini, problemlərini aydınlaşdırmır. Biz burada dövrümüz üçün aktual olan, hətta indiki dövrdə də geniş tədqiqata cəlb olunan bəzi sahələrin izahı ilə də rastlaşırıq. Burada təsvir olunan çağdaş dilçilik məsələləri dilçiliyin kontekstual, idiomatik və pragmatik ünsürlərini operativ şəkildə əks etdirir. Həmin sahələrdən biri də məşin tərcüməsidir.

Müəlliflər bu sahənin şərhini verən zaman aşağıdakı ifadələrdən istifadə edirlər:

“Məşin tərcüməsi-Elektron məşinlərin verilən proqram əsasında mətni avtomatik tərcümə etməsi: koda çevirmə, kodlaşdırma. Biz dilimizin bütün hərflərini sıfırdan və vahiddən ibarət ikilik işarələrin köməyi ilə kodlaşdırma bilirik”. (2,556)

Dilçilər yalnız bununla kifayətlənmir, sərbəst tərcümə, hərfi tərcümə, izahlı tərcümə, interlingvistik tərcümə, dildaxili tərcümə, bədii tərcümə anlayışlarının izahını verməklə tərcüməşünaslıq elminin dilçilik üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Bundan əlavə, lüğətdə tərcümə proqramları mətni, nitq parçalarını süzgəcdən keçirməklə yanaşı, insanların dil maneələrinə baxmayaraq onların ünsiyyət qurmasını asanlaşdıran vasitə kimi təqdim edilir.

Bildiyimiz kimi yazı bəşər tarixinin ən qiymətli kəşflərindən biri hesab olunur. Ədəbi dilimizin zənginləşməsi, formalaşması, onun ifadə tərzində və üslubu cəhətdən inkişafında yazı böyük kömək olmuşdur. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə yazının yaranma tarixi, müxtəlif növləri və tipləri, dilin inkişafında rolu xüsusilə vurğulanır.

“Yazı- İnsanların öz fikirlərini bir-birlərinə çatdırmaq üçün istifadə etdikləri gözlə görünən qrafik işarələr sistemi. Yazı bir ünsiyyət vasitəsi kimi dilin zaman və məkanca təsir dairəsinin həddən artıq artmasına təkan vermişdir.” (2,613)

Müəlliflər bununla yanaşı yazının əsas tiplərinin funksiyaları haqqında da məlumat verirlər.

“Piktoqrafik (şəkli) yazıda əşyaların şəkli çəkilirdisə, ideoqrafik yazı artıq əşyadan uzaqlaşmış olur. Bu yazının işarələri olan ideoqramlar əşyanın yalnız mənasını bildirən şərti işarələrdən ibarətdir”.(2, 614)

Burada həmçinin, qotik yazı, Yunan yazısı, Kipr yazısı, konsonant yazı, Krit və Miken yazısı, runik yazı, akrofonik yazı, analfabetik yazı, bütöv yazı, qlaqolitsa yazısı, yarımçıq yazı, kapital yazı, demokratik yazı, Kipr-Minoy yazısı, linear yazı, mayuskuil yazı, unisal yazı və s. haqqında da informasiya verilmişdir.

Dünya şöhrətli alimlərdən A.A.Şaxmatov, F.F. Fortunatov, L.V. Şerba, V.fon Humboldt, V.V.Radlov, F.Bopp, A.Şlayxer, V.A.Boqoroditski, A.Meye və s. kimi görkəmli şəxslərin müddəalarına da bu lüğətdə təsadüf edilir.

“Hind-Avropa dilləri” termininin mənşəyi, necə formalaşması haqqında da “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə məlumat təqdim olunmuşdur.

“Hind-Avropa dilləri terminini dilçiliyə F. Bopp gətirmişdir. Sonralar A. Şlayxer bu termin əvəzinə “hind-german dilləri” termini işlətməmişdirsə də, dilçilikdə məqbul görülməmişdir”. (2,209)

Musa Adilov və digər müəlliflər lüğətdə yalnız dilçilik terminlərinin izahı ilə məhdudlaşmır. Onlar ədəbiyyatşünaslıqda geniş istifadə olunan bənd, janr, beyt, qafiyə, kinayə, misra, remarka, süjet, şeir, metonimiya, anafora və s. kimi anlayışların da izahını şərh etmişlər.

Lüğətin tərtibində bir sıra prinsip və meyarlar əsas götürülmüşdür. Həmin prinsipləri bu cür qruplaşdırmaq mümkündür:

- 1) Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə böyük şriftlə göstərilmişdir.
- 2) Lüğətə daxil olan bütün dilçilik terminlərinin elmi baxımdan aydın, konkret və dəqiq izahı verilmişdir.
- 3) Terminlərin orfoqrafiyası müəlliflərin öz dövrünün tələblərinə uyğun olaraq təqdim edilmişdir.
- 4) Lüğətdəki terminlər yalnız beynəlmiləl və alınma terminlərlə məhdudlaşmamış, həmçinin milli terminlərin izahına da yer verilmişdir.

Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayevanın qələmə aldıkları “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” istər terminologiyanın, istərsə də lüğətçiliyin tərəqqisində əvəzolunmaz xidmət göstərmişdir. Bu lüğət dilçiliyə qaranlıq qalan bir sıra terminləri işıqlandırmaqla bu sahənin son illər qazandığı uğur və nailiyyətləri qabarıq şəkildə bizə təqdim etmiş oldu. Təqdirəlayiq haldır ki, gələcək lüğət kitablarının meydana çıxmasında da çoxsaylı terminoloji anlayışları ifadə edən bu terminlər lüğətinə böyük ehtiyac yaranacaq. Fikrimizcə, Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayevanın birgə qələmə aldıkları terminoloji lüğət elmi-nəzəri problemləri mənimsəmək baxımından çox dəyərli ədəbiyyat nümunəsidir.

Quliyeva Çinarə

Xülasə

Musa Adilovun tədqiqatlarında dilçilik

Terminlər dilin terminoloji sisteminin formalaşmasında mühüm rola malikdir. Bu da terminoloji sistemlə yanaşı bir sıra termin lüğətlərinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayevanın ərsəyə gətirdiyi “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” istər leksikoqrafiyanın, istər terminologiyanın, istərsə də Azərbaycandakı dilçilik ənənələrinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Lüğətdəki mövcud olan terminlərin böyük bir qismi müasir dövrdümüzdə də aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Lüğət yalnız alınma terminlərlə kifayətlənməmiş, Azərbaycan dilində, xüsusilə də bir qisim türk dillərində istifadə edilən əsas terminləri özündə əks etdirmişdir. Kitabdakı terminlər Hind-Avropa dilçiliyi materiallarının köməyi ilə şərh edilmişdir. Dilçiliyin müxtəlif sahə və şöbələrinin ətraflı izahı burada aydın şəkildə özünü göstərmişdir. Bu da həmin kitabın digər termin lüğətlərinin yaranmasında əsas mənbəyə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Guliyeva Chinara

Summary

Linguistic in the studies of Musa Adilov

Terms have an important role in the formation of the terminological system of the language. This leads to the formation of a number of term dictionaries along with the terminological system.

“Dictionary of explanatory linguistic terms” created by Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, and Firangiz Aghayeva rendered invaluable services in the development of lexicography, terminology, and linguistic traditions in Azerbaijan. A large part of the existing terms in the dictionary has been able to maintain its relevance even in our modern times. The dictionary was not satisfied only with borrowed terms, but included the main terms used in the Azerbaijani language, especially in some Turkish languages. The terms in the book are interpreted with the help of materials of Indo-European linguistics. A detailed explanation of various fields and departments of linguistics is clearly shown here. This has led to that book becoming the main source for the creation of other term dictionaries.

Гулиева Чинара

АБСТРАКТ

ЯЗЫКОЛНАНИЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МУСЫ АДИЛОВА

Термины играют важную роль в формировании терминологической системы языка. Это приводит к формированию наряду с терминологической системой ряда терминологических словарей.

«Словарь толковых лингвистических терминов», созданный Мусой Адиловым, Земфирой Вердиевой и Фирангиз Агаевой, оказал неоценимую услугу в развитии лексикографии, терминологии и языковых традиций в Азербайджане. Большая часть имеющихся в словаре терминов сумела сохранить свою актуальность даже в наше время. Словарь не ограничился только заимствованными терминами, а включил основные термины, используемые в азербайджанском языке, особенно в некоторых турецких языках. Термины в книге интерпретируются с помощью материалов индоевропейского языкознания. Здесь наглядно показано подробное объяснение различных областей и отделов языкознания. Это привело к тому, что эта книга стала основным источником для создания других терминологических словарей.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət). Bakı, 2005.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, “Maarif”, 1989.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: “Nurlan”, 1988.
4. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1984.
5. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: “Elm”, 2005.
6. Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, “Maarif”, 1980.

7. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası", Bakı, 1963.
8. Bayramov H. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. (Sabit söz birləşmələri). "Azərb. SSR EA", Bakı, 1961.
9. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı: "Maarif", 1978.
10. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: "Nurlan", 2008.
11. Bəyzadə Q. Mətnin semantik-sintaktik modelləri. Bakı: "Elm", 2002.
12. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: "Maarif" 1981.
13. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı: "Elm və təhsil", 2016.
14. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: "Maarif", 1960.
15. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: "Maarif", 1982
16. Sadıqova S. Həsənli-Qəribova Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: "Elm", 2002
17. Qasımova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı, 2009

Türk dilində

17. Banguoğlu T. "Türkçenin grameri", 7. bsk., Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara, 2004, 628 s.
18. Coşkun M.V. Türkçenin ses bilgisi. İstanbul, Bilge yayınevi, 2016.

İnternet resursları

19. <https://www.terminologiya.az/>
20. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Terminologiya>
21. <http://library.ict.az/elektron/2010/19.pdf>
22. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Musa_Adilov
23. <http://static.bsu.az/w15/AD%C4%B0LOV%20MUSA%20%C4%B0SRAF%C4%B0L%20O%C4%9ELU.pdf>
24. <http://www.azerbaycandili.az/Literatures/Download/9114/musa%20adilov%2010%20cild.pdf>
25. <http://www.azerbaycandili.az/Literatures/Download/9119/MUSA%20ADLOV%20C%20AYDIN%20PAAVEV-KTAB.pdf>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24 02 2024

**Rəyçi: fil.f.d.Hüseyn Ağa Elmira
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**